

E R D E M

Cilt: 3

Mayıs 1987

Sayı: 8

SELÇUKLU VE OSMANLI DEVİRLERİNDE KADINLARIN KURDUKLARI ŞİFAHANELER *

Dr. MÜJGÂN CUNBUR **

Anadolumuzun eski kültür merkezlerinden Çankırı'da, bugün tıp tarihimizin bir altın sayfası açıldı. Geçmişteki sağlık kurumlarımız arasında önemli bir yeri olan Çankırı Darüşşifasına, yüzyılların tahribiyle yok olan çok değerli bir unsuru yeniden kazandırıldı. Bu vesileyle yapılan tören ve bu töreni izleyen bu toplantı, milli kültür mirasına sahip çıkış bakımından gerçekten çok anlamlıdır. Düzenleyenlere şükran ve minnetimizin sonsuz olması gerekir.

Bilindiği üzere, kültür tarihimizde vakıf adı verilen ve toplum hayatımızı türlü yönlerden yüzyıllar boyu etkileyen büyük bir hayır müessesesi vardır. Kaynağı dine dayalı bu sosyal yardım kurumu, Türk milletinin iyiliksever, zengin gönüllü, açıkelli ve merhametli yaradılışının ürünü olan hayır eserleriyle, aynı zamanda Türk mimarî sanatının şaheserleriyle memleketin dört bir bucağının donatılmasında büyük rol oynamıştır. Erkekler yanında Türk kadınları da cami, mescit, medrese, okul, kütüphane, imaret, muvakkithane, yol, köprü, kervansaray, han ve hamamlar, hattâ yurt savunması için kale yaptırmışlardır. Kadınların yaptırdığı hayır eserlerinin başında hastahaneler gelmektedir. Eskilerin maristan, bimaristan, bimarhane, darüşşifa, şifaiye, şifahane diye adlandırdıkları bu hayır kurumlarının büyük bir kısmında sanıldığı gibi

* 13.3.1986 günü Çankırı Darüşşifası'na kaybolan ambleminin konuluşu dolayısıyla düzenlenen törende Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu adına yapılan konuşma.

** Yazma eserler ve Türk Edebiyatı Uzmanı.

yalnız akıl hastalıkları değil, iç hastalıkları, özellikle göz rahatsızlıkları tedavi edilmiş, cerrah, kehhâl ve eczacıların vazifelendirildiği vakfiyelerine kaydolunmuştur. İşte bu konuşmada, Selçuklu ve Osmanlı devirlerindeki kadın hayratı olan hastanelerden söz edilecektir.

Anadolu'da kadın adına bağlanan ilk şifahane Kayseri'deki Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası'dır. Halkın Çifteler diye adlandırdığı Şifaiye ve Gıyasiye ikisilinden şifahane H. 602/M. 1206 yılında Kayseri'nin Hacı İkiz Mahallesinde kurulmuştur. Şifaiye'nin kurucusu İsmetüddin Gevher Nesibe Sultan, Selçuk Hükümdarı II. Kılıçarslan'ın oniki çocuğu arasında tek kız olanıdır. 1165 tarihinde doğduğu, 39 yaşında veremden öldüğü tahmin olunan Gevher Nesibe Sultan'ın hayatı halk arasında efsaneleşmiştir. Anlatıldığına göre sarayın baş sipahisine âşık olmuş, evlenmek istemiştir. Ağabeyi I. Gıyaseddin Keyhusrev bu evliliğe razı olmamış, kızkardeşini sarayın pervanesi ile evlendirmeye karar vermiştir. İlk tedbir olarak da başsipahiye harbe göndermiş, bir süre sonra da sipahinin şehit haberi alınmıştır. Bunun üzerine Gevher Nesibe hastalanmış, tedavi edilmiş, fakat bütün ihtimamlara rağmen kurtarılamamıştır. Nesibe Sultan öleceği sırada kendisinden af dilemeye gelen ağabeyine, babasından şahsına kalan mal varlığı ile bir darüşşifa yaptırmasını vasiyet etmiştir. İşte Kayseri Şifaiyesi bu vasiyetin eseridir. Hükümdar bu şifahanenin yanına kendi adını taşıyan tıp medresesini yaptırmıştır.

Şifaiye'nin giriş kapısındaki kitabeye göre yapımına 1204 yılında başlanmış, 1206'da bitirilip hizmete açılmıştır. Şifahane tek katlıdır. Ortasında havuzlu üstü açık bir meydan, kenarlarda dört eyvanla üçü büyük, onyedisi küçük toplam otuzdört oda vardır. 42x40 m. boyutunda olan şifahane bir koridorla yandaki Gıyasiye Tıp Medresesine bağlanmıştır.

Selçuk devri mimarisinin iki şaheseri sayılan Çifteler'in odalarında kışın ısıtmayı temin için ocak yoktur. Merhum Ord. Prof. Dr. Ahmet Süheyl Ünver, duvar içlerindeki borulara yandaki hamamdan alınan sıcak su buharıyla bu yapının ısıtıldığını tahmin etmektedir.

Bu sağlık kuruluşu Gevher Nesibe Sultan'ın bıraktığı zengin vakıf gelirleriyle yaşamış ve çevre sağlığına tam yediyüz yıl hizmet etmiştir. Vakıf defterlerindeki tayin kayıtlarından hastahanenin hekimleri, cerrahları, göz hastalıklarına bakan kehhalleri ve eczacısı olduğu tesbit edilmiştir. Ancak vakfiyesi geçen asırlarda kaybolmuştur.

Anadolu'da kurucusu kadın olan ikinci hastahane, Divriği'deki tanınmış adıyla Turan Melik Darüşşifası'dır. Melike Turan, Fahreddin Behramşah'ın kızı, Mengücek Beyi Ahmed Şah'ın eşidir. Şifahanesini, eşinin

yaptırıldığı Divriği Ulu Camii'nin güney duvarına bitişik olarak inşa ettirmiştir. Hastahane, Hurremşah Ahmed Çelebi adlı bir mimarın eseri olup harikulâde zengin motiflerle bezeli taç kapısı, sivri kemerli iç kapıları, beşik ve yıldız tonozlu ve kubbeli odaları, revakları, çok ince iç bezemeleri ve sütunları ile erken devir Anadolu mimarisinin eşsiz örneklerinden biri olarak günümüze kalmıştır. Şifahane iki katlıdır. Medrese planlarına bağlı kâlınarak inşa edilmiştir. Darüşşifa'nın H. 626/M. 1228 tarihli vakfiyesi Arapçadır. Ord. Prof. Dr. Ünver, bu darüşşifayı Selçuklu hastahanelerinin en mamur ve mükemmellerinden biri sayar. Külliye'nin arkasında bulunan üç kabirden birinin Melike Turan Sultan'a ait olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Kayseri'de Çifteler'in yanındaki Selçuklu kümbesinde Gevher Nesibe Sultan ağabeyi Gıyaseddin Keyhusrev ile yanyana yatmaktadır.

Anadolu'da kadın adına bağlanan üçüncü sağlık kuruluşu Kütahya'daki Yoncalı Ilıca binasıdır. Bu bina Anadolu'da Selçuklular'dan kalma en eski ılıca yapısıdır. Kütahya-Tavşanlı yolu üzerindeki bu bina, kitabesinde bulunan kayda göre, I. Alâeddin Keykubad devrinde saray mabeyincilerinden Ramazanü'l-Hacib'in kızı tarafından H. 631/M. 1233'te yaptırılmıştır.

Ilıca kitabesinde yaptıran hanımın adı kesinlikle doğru olarak okunamamaktadır. Gülmüş, Gülsün, Gülsüm ve Gülümşen Hatun diye okuyanlar vardır. Daha çok Gülümşen diye okunuşu kabul edilmiş gibidir. H. 1301/M. 1884 tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti salnamesinde ılıca hamamını yaptıranın Selçuk hükümdarı Keykubad olduğu yazılıdır. "Kütahya Mesireleri" adlı eserde de Yoncalı efsanesi şöyle hikâye edilmektedir:

"Kütahya'da Selçuk valilerinden birinin kızı iğrenç, tedavi kabul etmez ve bulaşıcı bir hastalığa yakalanır. Kızın iyileşmesinden ümit kesilince, Yoncalı yakınındaki çayırılığa bir çadır kurulup hasta oraya bırakılır, her gün yiyeceği, içeceği gönderilir ve bir anlamda ölüme terk olunur. Aylar geçer, kız hergün ikindi vaktinde çadırın önünden bir cılız, uyuz ve hasta kurdun geçtiğini, bir süre sonra da döndüğünü farkeder. Birgün kurdun iyileşmeğe başladığını görünce merakla ve sürünerek kurdun peşine düşer, hayvanın bir bataklığa gittiğini, orda bataklıkta çukurlardan birinden çıkıp ötekine girdiğini, sonra da temiz bir suda durulandığını görür. Kendi de bataklıklara girip çıkmağa başlar, günden güne iyileşir. Tam sağlığını kazandığı gün, onu bir çoban görür ve âşık olur. Gider babasından ister. Baba kızının hasta olduğunu söyleyerek önce reddeder. Ancak çoban kızın çok iyi olduğunu söyleyince baba sevinir ve kızını çobana verir. Yoncalı ılıcasının üzerine bir hamam ve yakınına bir cami yaptırır ve kızının adına hayrat yapar."

Anadolu dışında olmakla beraber Kirman'daki Kutluğ Türkân Darüşşifası da bir Türk kadınının hayratı olarak tanınmıştır. 1271 yılında inşa edildiğinden başka elimizde bu hastahaneyle ilgili geniş bir bilgi yoktur.

Amasya'daki Hatuniye Ilıcası da İlhanlılardan Olcaytu Muhammed Hudabende'nin eşi Ilduş (= Yıldız) Hatun'un adına bağlanmaktadır. Yine Amasya'daki 1308 vakıf tarihli darüşşifanın kapısındaki kitabede de bu Ilduş Hatun'un adı geçmektedir. Hastahane vakfiyesinde ise, vakıfı yapan kişi olarak Ilduş Hatun'un kölesi Anber b. Abdillâh'ın adı yazılıdır. Eski kayıtlarda bu hastahane Alâeddin, Alâeddin Ali ve Pervane Bey Darüşşifası olarak anıldığı gibi Ilduz Hatun Bimarhanesi diye de tanınmaktadır. Darüşşifanın taş kapısı Selçuklu taş süslemeleriyle bezelidir. Medrese tarzı bir yapı olup onbir hücreli bulunmaktadır. Ortasında üstü açık bir avlu vardır. Amasya Yakutiyye Mahallesi'nde cadde üstünde bulunan bu tarihi yapı yakın yıllara kadar hastahane olarak hizmet vermiştir. Vakıf gelirleri zengindir, mütevellisi, tabib ve yardımcı tabibler, eczacı, kapıcı, çamaşırçı, aşçı ve hademeler olmak üzere geniş bir personel kadrosu vardır. Osmanlı devrinin pek çok tanınmış hekimi buradan yetişmiş, ondört yıl bu darüşşifada görev yapan Sabuncuoğlu Şerefeddin meşhur "Cerrahiye-i İlhaniyye"sini burada yazmıştır.

Osmanlılar çağının kadınlar tarafından yaptırılan ilk şifhanesi Manisa'daki Ayşe Hafsa Sultan Bimarhanesi'dir. Ayşe Hafsa Sultan, Yavuz Sultan Selim'in karısı, Kanunî Sultan Süleyman'ın annesidir. Oğlunun sancakbeyliği sırasında Manisa'ya büyük bir külliye kazandırmıştır. Külliye'deki Darüşşifa'nın inşa tarihi 1522 yılıdır. Ruh hastalarının musikiyle tedavi edildiği ilk hastahanelerden biri olan bu sağlık kurumu, külliye'nin küçük bir parçasıdır. Külliye'de Sultaniye Camii diye tanınan bir büyük cami, bir medrese, bir imaret ve sıbyan mektebi, bir hanikâh (zaviye) vardır. Cami ve medresede, çok değerli yazmaların yer aldığı iki vakıf kütüphanesi de Hafsa Sultan'ın hayratı arasındadır. Külliye'deki yapılar gibi kütüphane koleksiyonlarından büyükçe bir kısım da günümüze kalmıştır. Koleksiyon arasında değerli yazma tıp kitapları da mevcuttur. Darüşşifa ve külliye'nin diğer yapılarını yüzlerce yıl ayakta tutan 1523 tarihli vakfiyede zengin gelirleri olan han, hamam, köyler, çiftlikler, arazi, dükkanlar, değirmenler ve benzeri akar getiren vakıfların adları vardır. Bunlardan yılda bir milyon kuruş gelir darüşşifa hizmetlerine ayrılmış olup, darüşşifanın yönetimi devrin tanınmış tabibi ve meşhur Mesir Macunu'nun mucidi Muslihiddin Merkez Efendi'ye verilmiştir. Kırk türlü baharattan yapılan Mesir Macunu'nun o tarihlerde ruh hastalarının tedavisinde

kullanıldığı rivayet edilmektedir. Ayşe Hafsa Sultan Darüşşifası altı hücreli küçük bir yapıdır.

1539'da İstanbul'da inşa edilmeğe başlanan Haseki Külliyesi'ndeki Haseki Darüşşifası, Ayşe Hafsa Sultan'ın gelini, Kanunî'nin eşi Hurrem Sultan'ın (1502-1561) hayratıdır. Aslen Ukraynalı olduğu söylenen ve asıl adı Roksalon olan Hurrem Sultan, Darüşşifa yanında 1540'ta bir medreseyle Haseki Camii diye tanınan bir cami, imaret, okul ve çeşme yaptırmıştır. Külliye Mimar Sinan'ın eseridir. Camideki hünkâr mahfili, şadırvan ince taş oymaları, nakış ve çinileriyle bir mimari tezyinat şaheseri sayılmaktadır. Hurrem Sultan çeşitli yerlerde çeşmeler ve Kudüs'e de muhtelif vakıflar yapmıştır.

Solakzâde tarihinde bu vakıflar şöyle sıralanır:

İstanbul Avratpazarında cami, medrese, muallimhane, imaret, darüşşifa, Kâbe'de dört medrese, Şam'da bir cami ve imaret, Bağdat'ta İmam-ı Âzam ve Abdülkadir Geylânî türbelerinin tamiri, cami, imaret ve çevresine hisar, Konya'da bir cami, Mevlâna mezarına bir mescit ve Kudüs'teki vakıfları...

1550'de inşası biten Haseki Darüşşifası'nın 1551'de vakfiyesi düzenlenmiştir. Vakfiyede Darüşşifa için "her türlü dertlere deva, hastaların, dertlilerin ve her türlü ağrı ve sızılara müptelâ olanların tedavisi için vakıftır" kaydı vardır. Şifahane'nin iki tabibi için gerekli görülen nitelikler uzun uzun sayılmıştır: Tıp ve hikmet kanunlarını bilir, hazık, insanların mizaç ve ahvalinden anlayan, ilâç tertibinde mahir, şurup ve macunların karıştırılmasında tecrübeli, selim kalpli, kerim ahlâklı, güzel huylu, nasihatı tatlı dilli, güler yüzlü, makbul huylu, yalan söylemez, dost tavırlı gibi...

Bu doktorlardan birinin gündeliği 25, diğerinin 15 dirhem, iki kehhâl yani göz doktorundan birinin gündeliği 5, diğerininki 3 dirhemdir. İki cerrah da aynı ücreti almaktadır. Darüşşifa'da ayrıca iki eczacı, bir kâtip, bir vekilharç, bir kilerci, iki aşçı, iki edviyeci, dört hastabakıcı, iki idrar şişeleri bakıcısı, iki çamaşırçı, bir ferraş ve bir kapıcı, bir bahçıvan, bir çöpçü, hastalar için yaptırılan hamamda bir dellak-külhancı görevlendirilmiştir. İlâç, şurup, yemek ve edviyeli çorba için günde 150 dirhem tahsis olunmuştur. Pazartesi ve perşembe günleri dışında bu para hastaların ihtiyaçları için sarfolunur, dışardan macun ve şurup isteyenlere verilmez, adı geçen iki günde dışardan gelen ihtiyaç sahiplerine de ilâç verilir. Haseki Hastahanesinin vakfiyesi her konu inceden inceye düşünülerek düzenlenmiştir.

Darüşşifa'da, kapıları, önden iki eyvana açılan yirmi iki hücre vardır. Haseki Şifahanesi, 1679 yılına kadar Haseki Darüşşifası, 1801'de Haseki Sultan Darüşşifası, kadın tevkifhanesi olduğu zaman Haseki Zindanı, 1843'te Haseki Sultan Kadın Darüşşifası, 1844'te Haseki Bimarhanesi, 1870'de Haseki Nisa Hastahanesi, 1917'de Haseki Meccanin Müşahedehanesi adlarını almış, 1893 yılında yapılmaya başlanan yeni pavyonlarla günümüze kadar Haseki Hastahanesi adıyla hizmetini sürdürmüştür.

Üsküdar'daki Toptaşı Bimarhanesi, diğer bir adlandırılışla Çinili Hastahane, Atik Valide diye de tanınan Nurbanu Sultan'ın (öl. 1583) hayratıdır. Ruh hastalıklarının tedavisi ve bakımı için yaptırılan bu darüşşifanın kurucusu Nurbanu Valide Sultan, II. Selim'in karısı, III. Murad'ın annesidir. Bulunduğu yere nisbetle Toptaşı Bimarhanesi de denilen bu yapı, görkemli dış kapısı, çinilerle süslü duvar ve sütunlarıyla ve özellikle orta mekandaki bahçesiyle de tanınmıştır. Valide Nurbanu Sultan'ın Darüşşifasından başka, yine Üsküdar'da bina edilmiş Atik Valide diye anılan bir camii, darülhadis, darülkurra, tabhane, imaret, sıbyan mektebi, medrese, kervansaray, hamamdan oluşan bir vakıf külliyesi vardır. Ayrıca medreseye bağışlanmış bir de kütüphanesi bulunmaktadır. Nurbanu Sultan'ın bir hamamı da Yenikapı'dadır.

III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan da Edirnekapı'daki Mihrimah Medresesi'ni onartarak 1837'de garipler ve bekârlar için bir şifahane kurmuştur. Bu valide sultanın da Eyüp'te imaret, sebil, okul ve mektep hocalarının oturmaları için yapılmış evlerden ibaret bir kısım hayratıyla Eyüpsultan Camii'ne vakfettiği kıymetli bir kütüphanesi vardır. Bu ilk Gureba hastahanesi sekiz yıl hizmet vermiştir.

İstanbul'daki asıl Gureba Hastahanesi de bir Valide Sultan hayratıdır. Bezmiâlem Valide Sultan, II. Mahmud'un ikinci kadını, Sultan Abdülmecid'in annesidir. Bu hayirelli kadın, Gureba Şifahanesi'ni 1843 yılında yaptırmış, Haseki Hastahanesini de büyük bir onarımdan geçirmiştir. Hastahane 1845 tarihli vakfiyeye "Bezm-i Âlem Gureba-yı Müslimin Hastahanesi" adıyla kurulmuştur. Bezmiâlem Valide 1851'de ölmüştür. Son uykusunu eşi Sultan Mahmud'un türbesinde uyumaktadır. Gureba Hastahanesinin inşaatı yıllarca sürmüş, sonunda eksikleri tamamlanarak padişahın, sadrazam, şeyhülislam ve vezirlerin de katıldığı bir törenle hizmete açılmıştır. Ziver Paşa'nın bu hastane için yazdığı manzum tarih şöyledir:

“Şâh-ı devran hazret-i Abdülmecid Hân’a olur
Bezmi-i Âlem nâm Sultan mâder-i ulyâ-meâl

Eyleyüp ihyâ bu hastahânenin bünyânını
Mevkiinde eyledi te’sîs-i hayra bezl-i mâl

Tıbb-ı Câlînûs’tan tedbîre hâcet kalmadı
Hastegâna olalı âb-ı hayât-eifzâ zülâl

Cism-i dünyâ buldu zâtiyle ilâc-ı âfiyet
Hak tabîb-i lutfun etti dâfi-i derd-i melâl

Gelse bîmâran bulur elbet şifâ bu câyda
Havf-i merg-i hasteye virmez hevâsı ihtimâl

Vâlîde Sultan ile Abdülmecid Hânı Hudâ
Haşredek kılsun mezîd-i ömr ile âsûde-hâl

İki târih oldu bir mısra’da Ziver âşikâr
Hastahâne kıldı inşâ Vâlîde Sultan bu sâl (1261)”

Hastahane İstanbul’un Yenibahçe semtinde yapılmıştır. İlk yapılda yirmi yatağı, oniki koğuşu, bir eczanesi, iki tabibi, bir müdürü, bir eczacı, bir cerrah odası vardır. Hastahane mevcut âletler sekiz neşter, iki ustunç, iki termometredir. Görevliler bir müdür, biri başhekim olmak üzere iki doktor, iki cerrah, iki eczacı, sülükçü, havanzen, iki kâtip, bir maaş müvezzii, vekilharç yamağı, dört aşçı, bir serhademe, otuz hademe, bir berber, iki kapıcıdır. Hastahane 1864’te onarılmış, 1865 yılından itibaren de yeni ek binalarla genişletilmeye başlanmıştır. 1894 zelzelesinde büyük hasar görmüş, hastalar Okmeydanı’ndaki barakalara nakledilmiş, bina üç dört ayda yeniden onarılmıştır. Son yıllarda yapılan eklerle daha da genişletilen hastahane hizmet vermeye devam etmektedir. Başlangıçta yalnız müslümanların tedavi gördüğü hastahane son günlerde başka dinlerden olanların da tedavisine başlanmıştır. Hastahänenin yıllardanberi hizmet vermesi için Bezmiâlem Valide çok zengin gelirli vakıflarda bulunmuş, ayrıca ülkemizdeki ilk kız ortaokulu olan Valde Mektebi’ni kurmuştur ki halen İstanbul Kız Lisesi’nin temel kuruluşunu teşkil eder, Matbaa-i Âmire’den sonra ilk litografya baskı yapan basımevini, Dolmabahçe’deki Valide Camii’ni yaptırmıştır. Halen Koleksiyonu Bayezid Devlet Kütüphanesi’nde bulunan bir de kütüphane vakfı vardır.

İstanbul hastahanelerinden Zeynep Kâmil Hastahanesi'nin kurucularından biri de kadındır. Bu hayırsever kadın Sadrazam Kâmil Paşa'nın eşi ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı Prenses Zeynep Hanım'dır. Hastahänenin kuruluş tarihi 1860'dır.

İstanbul'daki Şişli Etfal Hastahanesi de çok sevdiği kızı Hatice Sultan'ın difteriden ölümü üzerine, kızı adına II. Abdülhamid tarafından 1897 yılında yalnız çocuk hastahklarına bakmak üzere kurulmuştur.

Türk kadınlarının sağlık kurumlarına yardımları Cumhuriyet yıllarında da devam etmiştir. Bugün belki iyiliksever bir kadın tam teçhizatlı bir hastahaneyi kurma imkânını bulamamaktadır. Ancak kurulmuş hastahanelere pavyonlar eklemekte veya bazı bölümlerini donatmaktadırlar.

Sonuç olarak denilebilir ki, Çankırı'daki Atabek Cemaleddin Ferruh'un darüşşifası gibi kadınların kurdukları sağlık kurumları da yüzlerce yıl bu memleketin insanlarına hizmet etmişlerdir. Bu sağlık ve sosyal yardım hizmetinin arkasında Türk kadınlığının müşfik kalbi, zengin gönlü ve açık eli, hayırseverliği bulunmaktadır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- A. Süheyl Ünver, *Kayseri Tıp Sitemiz 760 yaşında*, İstanbul 1966.
 Kâzım İsmail Gürkan, *Kayseri Mektep-Hastanesi*, İstanbul 1969.
 Hüseyin Sipahioğlu, *Kayseri Gevher Nesibe Sultan Tıp Sitesi*, Kayseri 1981.
 Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953.
 İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, 2. Bs. Ankara 1975.
 Nihad Yörükoğlu, "Manisa'da Hafsa Sultan Hankahı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 8, Ankara 1969.
 A. Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1, 1938.
 A. Süheyl Ünver, "Kütahya'da Selçuklulardan Kalma Yoncalı Ilıcası", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, No. 21-22, 1943.
 A. Süheyl Ünver, "Selçuklular Zamanında ve Sonra Anadolu Kaplıcaları Tarihi", *Konya Mecmuası*, No. 30, 1939.
 Halil Kadri Erdem, *Kütahya Mesireleri*, Kütahya 1938.
 Nimet Taşkıran, *Haseki'nin Kitabı*, İstanbul 1972.
 Âsâr-ı Ziver Paşa, Bursa 1313, s. 146-147.
 Âtuf Ataseven, *Bezmi-âlem Valide Sultan Gureba Hastanesi; Yaşayan bir Vakfımız*, İstanbul 1985.